

विद्वा साहित्य संशोधन केंद्रातील (बागपुर) "ललित कलातील" सौदर्य-संकल्पना विषया वरील परिसंवादांत प्रा. नो. कृ. देशपांडे यंबी मांडेले
विचार -

मिळ हो!

यित्र कलेतील "सौदर्य-संकल्पना" एवा विषयावर मी बोलावे न या परिसंवादांत महामार्गी ठावे अशी उच्चा प्रा. मनोहर इंदापवारंबी जेव्हा आयो-जकांच्या बतीबी प्रदर्शित केली तेव्हां मनांत पहिला विचार आला नो असा किं - "कला-रसस्वाद"- "सौदर्य शास्त्र" आदि विषयांचे अभ्यासक, संशोधक, इतरंग उपलङ्घ असतांना माझ्या सारख्या एका यित्रकारणे - तेही "उपयोजित-कला" क्षेत्रांतील "ललित-कलेतील-चिनकला - "रंग-रेखा" (इंग-इंग व पेटींग) ह्या विषयांचे सौदर्य-संकल्पने बाबत बोलणे किंतपत योग्य ठरेल. पण "उपयोजित-कलेचे" मूर (उगम) 'रंग-रेखा' कलेतच्य असल्या कारणाने, रंग-रेखा विषयांत पारंगत नसलो तरी एया क्षेत्रांतील कलाकारांशी ह्या ना त्या नास्त्याने - कारणाने संपर्क आल्यामुळे न त्यांच्या कलाकृतीं बाबत बेंच वेष्टा - चर्चाई आल्या कारणाने मी ह्या विषयांकडे बराच आकर्षित झालो मनांत ह्या विषयांबाबत एक प्रकारची जवळीकडी निर्मित झाली. 'रंग-रेखा' कलेच्या एक रसिक आस्वादक होव्या इतपन्य माझी ह्या विषयांतील ग्रंथी, त्यानुजन घंद मृष्णून पुढे ह्या क्षेत्रांत पदार्पणाही केले. पण ह्या क्षेत्रांत नोंव कौंकिक मिदाविष्या इतपत कला निर्मिती, अभ्यास अथवा संशोधन माझ्या पदटी नाही. ते मी प्रथमच स्पष्ट करू डाऱ्हितो. अशा पार्श्वमुमीवर उमा राहून सुधां - स्वतःच्या ओऱ्याफार अनुभवातून तेसेच इयाक्षेत्रांतील कलाकार मिनांच्या संपर्कातून मिनातेच्या माहितीच्या आधारे चिनकलेतील संकल्पनेवर बोलणे हे धाउसाने वाटत असले तरी कुण्ठा प्रा. उंदापवार यांचे आमंत्रण स्विकारले. दुसरा एक विचार स्पष्टनि गेला तो असा किं आपल्या बोलण्यानुहा आपण डुरंबना काय व किंती देवुं ह्याबाबत

जरी भाशांक असलो नरी ह्या परिसंवादातून, आपत्याता माझ - "वास्तु-शास्त्र", "संगीन-शास्त्र", "नाट्य-बृत्य" उन्ह्यांची 'लिलित-कला' विषयांतील 'सौदर्य संकल्प-तंत्रीची ओळख त्या त्या विषयांतील अभ्यासक, व संशोधक अशा मान्यवर व्यातीकडून जिष्ठेतच डोईल, आणि मृष्णन्य हे आमंत्रण इवाचीपोटी दिक्कारले हेती प्रथमच सांगन ठाकतो.

आज चिन्मकलेतील सौदर्य-संकल्पनेचा विचार करताना आपत्याता आज-पर्यंतच्या चिन्मकलेचा धावता आढावा घेणे उर्ध्वित डरेत. पण तो घेत असताना आज मी फारसा श्वेतांत्र शिंदे द्वाव्येत नाही. लिलित कलातील "दृक्-कलांचा विचार करावयाचा मृष्टे तरी त्यांत प्रामुरव्याने "रंग-रेखा"(चिन्मकला), "शिल्पकला" "मूर्तिकला". वास्तु-कला इत्यादिंचा समावेष होतो. त्यातील प्रत्येक कले बाबत उघापोह करावयाचे मृष्टे तद प्रत्येक विषयांसाठी वेगवेगऱ्ये सप्त आयोजित करावे लागेह. वर निर्दीर्शित कलेव्या कलांपैकी - वास्तु-कलेच्या सौदर्य संकल्पने बाबत प्रांदापवार आपले विचार मांडतील. चिन्मकलेतील "रंग रेखा" कले बाबत मी आपले विचार मांडणार असून ह्या विषयावर बोलण्या बाबतची नाही प्रामता-व मुमिका मी ह्या आपांच अपृष्ठ केली आहे.

परफॉर्मिंग आर्ट्स सादर करणाऱ्या, तसेच दृक्-कलांची जिमिती करणाऱ्या व्यक्तिना आपण कलावंत मृष्णतो. ह्या त्या विषयांतील कलावंतांच्या निषुणतेवरच्या त्यांच्या कला निर्मितीचा दर्जी डरतो. व त्यांच्या दर्जेदार निर्मितील "कलाकृती" मृष्ण संबोधित्या जाते. नाट्य, बृत्य, स्थापत्य-वास्तुकला, शिल्पकला, चिन्मकला. ह्या लिलित कलांचे स्वरूप जरी वेगवेगऱ्ये असले तरी ह्या ह्या विषयांतील कलावंतांच्या धारणा मध्ये बरेच साम्य असल्योये आढळते, ह्या संवेद्या पिंड सर्वसामान्य माणसांपेक्षां नफ्कीच वेगवा असतो. असें मृष्णाने आसिष्योदित्ये ठक्क लेये. तो कुठल्याही 'कला' क्षेत्रांतील असला तरी तो आपत्या कलेशी निष्ठा राखून असतो. आपत्या कलेची मनापासून - भूति भोवे जीव ओळून साधना करीन असतो व ह्या साधनेनुजच ह्याची 'कलाकृती' निर्माण होत असते.

व्याची सर्व धउपडु व्याचे स्वतःच्या विचारानुरूप (Original-thinking) सज्जनशील निर्भितीसाठी असते. व ती निर्भिती जसजशी साकार होत असते तसेतशी व्याची निर्भिती घउत असते. अविष्फूल होत असते. अशी कला निर्भिती घउविणाऱ्या कलावंता वाबत एका प्रसंगी राका कला समिक्षकाने म्हटले आहे की -

"An Artist is person, endowed with an enquiring mind, creative imagination, skill in terms of visual communication, and an urge to make impact on the outside world, through his Art - an activity involving creation of Beauty for pleasure and joy!"

ओकारव पर्यावरी असें हे "शद्ग-फित" केशवकांने निर्मिते आहे. अन्यंत साध्या, समजावास सोप्या शद्गाची ही सुरभुयी मांडणी इया 'शद्ग-विभावे' गमक ठरते. तेच इया ही 'शद्ग विभावे' सोंदर्य ही मृणता घेईल.

वित्रकार ही जेव्हां आपल्या श्वयंस विचारांची, सर्जिनशील कल्पकालेची, रेखा, आकार, रंग, पोत इत्यादिंची "कौशल्यपूर्ण मांडणी"- द्रवरूप साधनांच्या वापरण्याचे कौशल्य पणास तावून - करतो, तेव्हां जी निर्भिती होते ती व्याची "कलाकृती" उरते व त्या कलाकृतीतील कलावंतांचे अनन्य साधारण कौशल्य हे त्या कलाकृतीचे सोंदर्य ठरते. व्याच्या जवळील "सज्जनशीलतेचे अविष्फूल" मृणजेव "सोंदर्यपूर्ण कलाकृती" मृणणे उवित ढेरल. कलावंताच्या "कल्पक-प्रवृत्तिसूत्र" कलाकृती निर्मिण होते असें मृटल्यास अनिश्चयोक्तीचे ठळं नेणे.

सज्जनशीलता. आदि मानवा इतकीच प्राचीन व मूलभूत असावी. इयाची प्राचीनी मृणजेच इतिहास पूर्व काळांतील आजही अस्तित्वात असलेली गुंदांमधील विविध प्राण्यांची वं घटनांची (नशीकार) खुंदर रेखीचे निर्भिती-विभ्रे.

एवढ्या वन्य अवस्थेत असतानाही मानवाच्याहायीं असलेल्या कलेचा जो आविष्कार झालेला आहे तो स्तिप्रित करणारा असून त्याच आविष्कारांत त्या प्रिती-विग्रांच्या सौदर्य दडलेले आहे.

पुढे संस्कृती विकासाबरोबरच मानवाने धर्म, राज्य, समाज धारणा, डान, विज्ञान संस्कृती इत्यादि विषयांच्या आपल्या संकल्पना इमुर्ति करण्याच्या प्रयत्न केला. त्यावेळी उद्या संकल्पनांबरोबर त्याच्याहायीं असलेल्या कलात्मक प्रवृत्तीच्याही 'कला-संकल्पना' त्याहा विचार करावा लागला. अशा प्रवृत्तींच्या विकासानुन्यासूकार होकूं लागली असें मृणलां येईल. ही कलासंकल्पना जरी मानवाता गवसली तरी मानवी-कौशल्य व तत्सम कूलपूर्णीच्या भाग त्याता महत्वाच्या वाटला असावा. त्यानुन्य नुलमातमुळे वृष्ट्या, आतिकउच्या कांकांत "भवित-कला" ही विस्तारित संकल्पना उदयांस आली (जिर्णिं आली) असें मृणाल्यास हरकत नसावी.

"ग्रीक-कला-संकल्पना" व "भारतीय (वौसष्ठ) संकल्पनांवर जर आपण दृष्टिपे टाकला तर हे स्पष्ट होते.

पण पुढे कांही कांकांत संरचनेला (Structure ना) प्राप्त झाले नसेच आयोजक-
-तेला (Design - मांडणी ना), सर्जनशील निप्रितीला (Creativity ना) महत्व प्राप्त आले. आणि
हे सर्व जस जेसें प्रत्यास येल गेले तसें काशागिरीलाई (Craftsmanship ना) जेवढेच
महत्व प्राप्त आले.

त्या नंतर पुढे आधुनिक कांकांत "बुद्धीवादाचे" युगमान युरोपांत निर्भाण आने आणि
मग सौंदर्याच्या अभ्यासाची बैठक्य बदलली. त्याचा परिणाम स्थिरकरेंत ही जे निराजिराई
"वाद" ("ISMs") विर्णिण आले त्यानुन प्रत्ययास आला. त्यानुंदूं आसां चिन्हकलेतील "कला-
-कृती" जो कलावंत घडवितो त्याच्या वैद्यातिक बैठकी वरच्य त्याची चिन्हकलेतील "सौदर्य-
-संकल्पना" आधारभूल असणार हे सांगावयास नको.

है

पण | सर्व कारित असतांना कलाकाराची कलानिर्मितीची (चित्रकृती) जी संकल्पना-शास्त्रे असते त्यावरही त्याच्या चित्रकृतील कलात्मकता अवलंबून असते. ऊयावेदीं ती कलात्मकता असामान्य असते त्या वेदी ती चित्रकृती नुसनीच कलात्मक रसात नाही तर ती सौंदर्यमुक्ती हडरते. मग ते सौंदर्य स्वरूप विचाशत्रू (Original thinking) मृष्णजेच आशयात्रू, सर्जनशील कल्पकतेत्रू (creative Idea) अथवा अस्यांत कौशल्यपूर्ण कारागिरीत्रू (Skill in terms of craftsmanship) व्यत दोवुं शकते.

असें

आज आपणांसु | आढळून घेने कि चित्रकला क्षेत्रातील कलावंत (चित्रकार) प्रयोगशील झाले असून, त्याचा कलाकृतीकडे बघण्याचा | ^{आणखी एक} इष्टकोन निर्भीत झाला आहे व तो मृष्णजे कलाकृतीतील आशय आशम व सर्जनशील कल्पकता सांगावून त्या बरोबरच तिच्यातील आंदोलयकता व तिची उपयुक्तता द्यावर विषेश भर देणे. व तिच्यातील सौंदर्यस्थ तिचा भ्रोवतावच्या वातावरण निर्भीतीसाठी (environmental beauty) उपयोग करून घेण्याचा.

पुरी कलांना राजाश्रय अथवा धनिकांचा पाणीषा असें. दृष्टी नसा प्रकार जरी नसदा तरी औंधोगीकरणांबरोबरच कठेये नाहे तिकडे ही जङ्गु लागले. त्याचुंच कलाकृतीच्या उपयुक्ततेचा व तिच्या करवी आंदोलनिर्भीतीचा विचार करेणे क्रम प्राप्त झाले असेहे. विचार - आचार- आकार, रंग द्योना प्रातिकात्मक अर्थ प्राप्त झाले असून त्यात्रूच प्रातिकात्मक (symbolic) चित्रकलेचा उगम आलाय. त्या सर्व गोष्टींचा आढळावा वेतत्यानंतर आपण अशा निर्णयाप्रत यावयास दृक्त गर्दीती कि जेव्हांचे चित्रकलेतील आशय, सर्जनशील कल्पकता तसेच चित्रकाराचे चित्रांकन-कौशल्य आपट्याता भारावते लेढा ती चित्रकृती (कला) असामान्य दरते. व ऊयानुँदे हे असामान्यत्व प्राप्त होते तेच तिच्यातील खेरें सौंदर्य हडरते.

द्या विचाराप्रत पोहोचत्यावर चित्र निर्भीतीसाठी लागणारे साहित्य तसेच अलुभूती, आशय, कल्पकता उत्त्यादि साकार करणाऱ्या घटकांचा (elements)

योग्य वापर आणि निर्भीती माध्यमे हयांचाही विचार करणे आवश्यक असते. दृश्यकलांची निर्भीती-साधने पार्थीव असतात. त्यांना स्वतंत्र आस्तित्व असते. उदा. वास्तुकला साकार करण्यासाठी दगड, तीरा, माती, चूना, टिसेमेंट, लोखंड, लाकूड इ. या वापर करावा लागते. शिळ्यकलेतटी दगड, धानू, लाकूड, माती इत्याही साधने लागतात व इया पैकी कोणते तरी द्रव्य साधन "रूप" बवते. रंग-रेखा कलेत (चित्रकलेत) कलाकार निर्भीती वज साधनांचा त्याग करून, निंत, कैनव्हास, तस्मा, पडदा(कापड), कागद अशा सपाऱ्य पृष्ठ भागांवर रंग, रेखा, आकार, पोत हयांच्या आघाडे आपली कलाकृती साकारतो, रंग शैलीच्या वापरानुसारे चित्रकलेतीत दृश्यात्मक आकर्षण आकर्षण वाढते. व नियंत्र वास्तव सुलभता निर्भीत करता येते. चित्रकार ज्योवेकी आपली चित्रकृती(कलाकृती) घडवित असतो तेव्हां तो साधन-द्रव्य माध्यमांचा वापर करित असतो. व त्याकर नो - आशयानुरूप रेषा-आकार, आकूत्या, रंग, पोत हयांचा वापर करून - कला संस्कार घडवित असतो. त्याचे तें कला संस्कार घडविण्याचे कार्य पूर्ण झोलाच त्याची कलाकृती ही पूर्णत्वास पोहोचते. त्याच्या दृश्यीं कलाकृतीचे व कल्पकाराचे संबंध आपो आपच संपत्तात व ती कलाकृती मग एक निव्वळ "कला-वस्त्र" (aesthetic instrument) बनते.

जेव्हां रेषा, आकार व रंगसंगती द्वारे चित्रकार आशयानुरूप कलाकृती घडवितो तेव्हां ती कलाकृती - वस्त्रजातीची, निसर्गीची आशयानुरूप दर्शन घडविते. कधी कधी चित्रकार विविध आकारांचा व रंगाचा प्रासिकात्मक उपयोग करूनही त्याच्या आशयांचे दर्शन आपल्या कलाकृतीतील आकृती बंधाजून घडवितो. त्याका त्याचे आशय, भावदर्शन, निसर्गदर्शन, जें कांटीं व्यतू करावयाचे असते ते सर्व त्याला एक मर्यादित औकटीतच करावे लागते. द्वि-विन (Two dimensional) औकटीतच त्याला निर्भीतीचे (Three dimensional) विशाल दर्शन घडवून घावे लागते. त्याचे स्वयंस विचार, अस्यार, त्याची सर्जनिशित कल्पकला - विशिष्ट साधन-द्रव्यांचा वापर करून से सर्व एका मर्यादित औकटीत व्याविष्याच्या कौशल्यातच त्याच्या कलाकृतीतील सौदर्य-संकल्पना भावते-प्राप्ति होते. हे सर्व करीत

हे सर्व करित उसतांना तो "संस्कैलेची (structure ची) . तसेंच आयोजकतेची (डिआइन-मांडणी) तसें ह्यांच्याही वापर करित असतो हे ओषधांचे आवेच. मिसाऱ्याचे तसेंच वस्तुजासीचे बित्य रेखांकन करून ह्याची आकार मिर्तिची साधना बित्य चालू असते. ह्यानुबन्ध तो काशागिरीचे कौशल्य आद्भुतात करित असतो. व ह्या साधनेनुवन्द तो प्रसंगोचित् श्रेष्ठ कलाकृती भिरणि करित असतो.

आज परिस्थिती अशी आहे कि एखादा कलाकार संपूर्ण कैनवास एकाच किंवा विविध रंगांडी रंगावितो. ह्यांत आपल्याला कुठलाही आकार स्पष्ट अथवा मूर्त स्वरूपांत दिसत नाही. पण कैनवास हे साधन-द्रव - रंगाचे लेपन करतोच "कलावस्तु" मृणज आस्तित्वात येते. तसेंच किंवेक निरूपयोगी वस्तू, ह्याच्या सुआल आकाशमुळे व व ह्यांना योग्यप्रकारे रंगाविट्यामुळे वेगवेच "रूप" घारण करून 'कला-वस्तु' बनतात. ह्या संविच्या वृह-सजावटी जास्तीं कलाकार उपयोग करतात. पण हे सर्वप्रकार चिन्हकाराच्या 'सौंदर्य संकल्पने' द्वारा व सर्वज्ञशील वृत्तीनुवन्य भिरणि होतात. ह्यानुबन्ध आनंददायकतेचा सुखद प्रस्त्रय घडतो. व ह्या 'कला-वस्तुच्या' उपयुक्ततेची जाणीवही होते.

कलावेतांच्या अनेक कलाकृतीचा आस्वाद सामुदायिक दिन्हा ह्यांच्या 'कला-प्रदर्शनासून येता येतो. तसेंच ह्यांच्या चिन्हकलाकृती झंगाणाचील एकेका कलाकृतीचा आस्वादही स्वतंत्रपें ह्यांच्या उपास्थितीत अगर ह्यांच्या अपरोक्षाही येता येतो. व तो येत असतांना ह्यांच्या चिन्हकृतीतील 'सौंदर्य संकल्पना' आपणांस भावूतीतात ह्यांची चिन्हकृती 'कला-वस्तु'मृणज जेव्हां सर्वसाधारण व्यक्तिकडे जाते तेव्हां ती 'कला-वस्तु' ती व्यक्ति कशा प्रकारे हातावते (मृणजेच ती कुहे व कशा प्रकारे मांडली जाते) ह्यावरच ह्यांतील सौंदर्य-संकल्पना जाणवणे अवलेषूब असते. जाणकार कला रसेक व्यक्तिला ह्या चिन्हकृतीच्या (कला-वस्तुच्या) वातावरण सौंदर्य व आनंद मिर्तीजासीं कल्पकतेवे उपयोग करून येता येईल. पण सौंदर्य घृष्णीकोनावून विचार न करतांच जर एखाद्यांनें ती चिन्हकृती (कला-वस्तु) एखाद्या साध्या निरूपयोगी वस्तूप्रमाणें कशीती वापरणी तर अरासिका इतीं पडले 'कला इल' असेंच मृणावे झागेल.

ह्या ठिकाणी मी शेवटी येवढेय महोब किंवित्रकहेतील - (रंग-रेखा कले-
 तील) सौंदर्य-संकल्पनेचा व्याप एवढा आहे किंतु त्या संकल्पनेची कल्पना शहूंकित
 करणे मृणजे टक महाकाळीन काम डरेल. त्या संकल्पनेची ओवरव कलावलोकनामूळ
 व कलाकारांशी वर्ष्ये वर 'संवाद साधून'चे होवूं शेकेल. बुस्त्या शहूंकनाने मग
 त्या साठी कितीही वेद दिला तरी होवूं शकणार नाही. पण माझी अशी धारणा आहे
 किं ज्या व्यक्तिला प्रत्यक्ष कला-गिरिजी करतां येत नाही पण व्यक्तिन्या अंगी कला-रासिकता
 आहे व व्यक्तिने कला गिरिजीचा थोडापार अभ्यास केला आहे अथवा ज्या व्यक्तिने
 कलाकार प्रत्यक्ष गिरिजी काशित असतांना ती कशी घ्यउत हे प्रत्यक्षांत पाहिले! किंवा
 ज्या व्यक्तिला विविध प्रकारत्या कलाकृती व्यवधाये भाग्य लाभेल आहे - कलाकाराचा
 सद्वास (नाभता आहे अशा व्यक्तिला "रंग-रेखा" (विभक्ता) कैसेतील, सौंदर्य-
 संकल्पना' नवकर उमणूं शेकेल. व ती व्यक्ति कलाकृतीचा आस्वाद घेन घेन
 कलाकारांशी योग्य ठिकाणी दाद दिल्या। शीवाय रघुनार नाही, असी सामान्य माणसास
 कलारसंवाद घेण्यास, थोडा प्रयास पडेल. पण त्योंने विभक्ता प्रदर्शनांना वर्ष्ये
 वर भेटी देऊन, विभक्तांशी संवाद साधला तर त्याला कलावेळेकांला गिरिजितय
 आवंद दुर्ला येईल.

संगीताच्ये जावतीत जसा - संगीताच्या भौकिली टेकून टेकून काळ तयार होतो -
 तद्दुत्त्य कला-प्रदर्शनांना वारंवार भेटी देऊन विभकृती वर्ष्ये वर विषेष्याऱ्य विभकृतीचा
 आस्वाद घेण्या उलपल डोकाही तयार होवूं शेकेल.

माझ्या ह्या भाषणामूळे मी आपणाला खेठोरवरीच कांसी देवूं शकले अथवा नाही
 नाही हे कक्षणे जरा कठीणच आहे. अशा विषयावर भाष्य करतांना - प्रत्यक्ष कलाकृती अथवा
 त्याच्या पारदारीकांचा वापर करणे अस्यावश्यक असें असें माझे प्रोजेक्ट भर आहे.
 तो वापर आज इथें झाकेला नाही ही तक पार मोठी भुटी आली आहे ह्याची महा पूर्ण
 जाणीव आहे. परंतु ह्या विषयावर प्रत्यक्ष कला कृती समोर डेवून अनौपचारिक रित्या लातवित
 करण्यांत मला आनंदच वाटेल व त्यासाठी आगाडू मूळगा दिल्यास आपले माझ्याकडे केळांही
 खागतच होईल घेवटे आस्वासल देऊन इथेंच थोवतो - धन्यवाद!

विदर्भ साहित्य उद्योग नगर केंद्र - जागपूर
आयोजित "महित कलातील "सो दबे - अकल्पना"
जा विषयावरित परिसंवादात - एविज कलेक्चन
उद्धरणीय - प्रा. गो. कृ. देशपांडे हथाळी मांडळते
विचार -